

NEKI ELEMENTI RURALNE OBNOVE U HRVATSKOJ

Uvod: promjena gledišta

Devedesetih godina 20. stoljeća skupina francuskih ruralnih istraživača okupljenih oko Bernarda Kaysera (B. Kayser i sur., 1994.), nakon uvida u stanje francuskog sela, ponajprije su zaključili da je nužno demografski stabilizirati ruralne sredine, potom, oblikovati nove socijalne potrebe i načine »potrošnje« ruralnog prostora i otvarati razvojne perspektive temeljene na atraktivnostima ruralnog teritorija.

Dvijetisućitih, nastavljajući trajni znanstveni interes istraživanja sela i usmjerenja razvojnih aktivnosti, Perrier Cornet sa svojim suradnicima (2002:10) poziva da se selo demitologizira, kao i siromaštvo i ruralna emigracija. To znači »da o selu i ruralnom prostoru treba prestati govoriti alarmantno kao o prostoru koji se prazni, propada, koje je u trajnoj krizi. Ovako govore samo oni koji selo poistovjećuju s poljoprivredom i koji uopće ne mogu govoriti o selu i njegovu razvitku bez planiranja jake rastuće poljoprivrede s osloncem na velik broj seljaka. Zna se da poljoprivreda, pa bila ona i snažna i moderna ne može bez dotacija, ona može biti snažna i moderna samo ako se snažno dotira, i da ne može biti oslonac ruralnom razvitku.«

U Hrvatskoj se još uvijek selom bavimo poistovjećujući ga sa siromašnom poljoprivredom i siromašnim seljakom. Koliko god su podaci i iskustva upućivali analize u drugom smjeru, toliko se zbog tog poistovjećivanja sela i poljoprivrede uvijek odustajalo odmaknuti se od točke s koje smo promatrali ova dva fenomena. Malo je bilo nastojanja da se selo promatra šire, da ga se koncipira šire i da se njegov razvitak i napredak promatraju šire nego što je to bio društveni, kulturni i gospodarski prostor poljoprivrede, a da o fizičkom prostoru i njegovim obilježjima i ne govorimo.

Ruralno naslijeđe

Početak devedesetih bilo je jasno s kojom socijalnom strukturom, kakvom agrarnom strukturom i demografskom strukturom ulazimo u posve novo vrijeme, u gradnju drukčijih društvenih, gospodarskih i kulturnih okvira. Bila je predvidljiva nova socijalna dinamika koja će, možda i ne tražeći moguća bolja rješenja, uvoditi neke nove elemente u odnose sela i grada, sela i poljoprivrede, poljoprivrede i drugih djelatnosti, sela i drugih djelatnosti, itd. Naravno da je inertnost, kao jedna od glavnih osobina svega ruralnog, utjecala na sporost prilagodbe osnovnih seoskih i poljoprivrednih struktura na nove prilike. Društveni su istraživači to mogli predvidjeti. Znalo se da je već onda bio relativno mali udio aktivnih poljoprivrednika, da su prosječno bili stariji od ostalog aktivnog stanovništva, da su imali prosječno vrlo mali posjed.

Tablica 1
Kretanje poljoprivrednog pučanstva Hrvatske, 1953.–1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj poljoprivrednog stanovništva	% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	% smanjenja u odnosu na prethodno razdoblje	Indeks 1961=100
1953.	3.936.022	2.209.716	56,1	16,1	121
1961.	4.159.696	1.824.819	43,9	17,4	100
1971.	4.462.221	1.338.267	30,2	26,7	73
1981.	4.601.469	667.696	14,5	50,1	37
1991.	4.783.265	409.647	9,1	38,6	23

Izvor: Izračunato prema popisnim podacima

Tablica 2
Aktivno poljoprivredno stanovništvo Hrvatske, 1953.–1991.

Godina	Broj aktivnih stanovnika	Broj aktivnih poljoprivrednika	% aktivnih poljoprivrednika od uk. aktivnih	Smanjenje u odnosu na prethodni popis	
				Broj	%
1953.	1.869.530	1.199.486	64,2	-	-
1961.	1.954.293	980.590	50,2	218.896	18,2
1971.	2.015.918	843.389	37,0	237.201	24,2
1981.	1.985.201	414.742	20,9	328.647	50,8
1991.	2.037.653	264.895	13,0	149.847	36,1

Izvor: Župančić, M. (1993.), Socioekonomske promjene i mogućnosti razvitka sela, *Sociologija sela*, Zagreb, 3-4, str. 135.

U pravilu, nismo se zamarali cijenama proizvodnje tone pšenice, litre mlijeka ili kilograma mesa. Poljoprivredna proizvodnja, osobito neki sektori, počivali su na obiteljskoj poljoprivredi, iako ideološki, temelj poljoprivredne proizvodnje činila su državna poljoprivredna dobra, što je društveno, politički i gospodarski marginaliziralo selo i seljake.

Tablica 3
Poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj, 1960.–1991.

Godina	Broj	Smanjenje u odnosu na prethodni popis	Indeks smanjenja 1960=100	Prosječna veličina u ha
1960.	653.000	-	-	2,9
1969.	615.000	38.000	94	2,8
1981.	569.000	46.000	87	2,9
1991.	534.000	35.000	81	2,7

Izvori: Popisi poljoprivrede 1960. i 1969., Popisi stanovništva 1981. i 1991.

Tome dodajmo da je tradicionalno hrvatsko selo malobrojno, osim u nekim regijama, i da je kontinuirano gubilo stanovništvo. Znali smo da se manje-više ništa nije činilo da se poveća atraktivnost ruralnih naselja ili cijelih ruralnih regija, pa ni obiteljske poljoprivrede, da se nije na strateški način postavilo pitanje revitalizacije i razvitka hrvatskog ruralnog područja. Danas (2001.) prosječno hrvatsko selo broji 286 stanovnika (1961. prosječno je selo imalo 432 stanovnika ili 146 više, odnosno danas je manje za trećinu). Ukupno, danas imamo 6.486 seoskih naselja.

To su osnovne činjenice koje je bilo nužno uzeti u obzir kada su se poduzimali novi koraci i u pogledu sela i u pogledu poljoprivrede. Ali, čini se da se to nije uradilo. Nije teško zaključiti da smo u ovom času mogli biti dalje nego što jesmo. Naravno, neki pomaci su učinjeni, ali nesumnjivo je da u hrvatskom selu ima još mnogo posla. I za društvene istraživače.

Seoski prostor je prostor poljoprivrede i prostor stanovanja, ali i drugih uporaba. Ostali mogući korisnici brojniji su nego što o tome znamo u Hrvatskoj, a bit će još i brojniji. Za taj proces potrebno je doista pripremiti se, jer mora se pretpostaviti mogući konflikt među ovim različitim korisnicima. Ako ih pretpostavimo, onda se može nešto učiniti da ih se presretne. Polimorfnost ruralnog prostora postavlja velik izazov i zadatak, ali i poziv projektantima njegova razvitka.

Ruralni sustav i razvojna načela

Ukratko ćemo se osvrnuti na načela na kojima bi, na temelju uvida u hrvatsko i europsko iskustvo (mislim da nam izvaneuropska iskustva tu mnogo ne pomažu), valjalo temeljiti razvitak ruralnog područja Hrvatske, uz uvažavanje svih specifičnosti koje naš ruralni prostor posjeduje i o kojima je, globalizaciji usprkos, u planiranju razvitka nužno voditi računa.

Hrvatski ruralni prostor istovremeno je složen i jednostavan *realni* sustav. Složen je već po samoj definiciji, kao uostalom svi ruralni prostori. Tako složen sustav ne može se uspješno razvojno promišljati unutar jedne ili dviju posebnih javnih politika.

Kad za hrvatski ruralni prostor kažemo da je *jednostavan sustav*, onda pritom mislimo na njegove nerealizirane objektivne razvojne mogućnosti.

Dakle, ako je selo prije svega sustav sa sve brojnijim i danas prilično izmijenjenim sastavnicama, valja ga kao sustav i promišljati. Već površan uvid u dosadašnju praksu pokazuje da se nije tako radilo. Cjelovitog pristupa, ponajprije razumijevanju sela i seoskog okoliša, nije bilo (niti se može kazati da ga sada ima); pojedine djelatnosti na kojima počiva opstanak i razvitak sela promatraju se i projektiraju zasebno, a to onemogućava razvojno nužnu dinamiku. Selo je sustav komplementarnih sastavnica i veze među njima vrlo su vidljive. Komplementarnost u selu je kao na izložbi (npr. nema ruralnog turizma bez poljoprivrede i uređenog krajolika). Unatoč tome, to se ne uviđa.

I nadalje se ne gleda na taj bogati prostor kao na kompleksan razvojni potencijal. Svatko uzme iz njega što mu treba i ondje ostavi što mu ne treba.

Praktično i istraživačko iskustvo pokazuje da je osnovica ruralnih problema društvena, i da je na toj razini nužno rješavati složena pitanja napretka ruralnih područja.

Ako tako gledamo na probleme ruralnog razvitka, prvo pitanje oko kojega se moramo usuglasiti je: kako pristupiti budućnosti ruralnih područja, a da ih neprikladnim razvojnim izborima pritom ne pretvorimo u nešto slično gradu? Kako podizati kvalitetu života seoskih stanovnika i podizati standard življenja, a pritom čuvati seoske prednosti i njihovu posebnost?

Osnovni kriteriji za izbor modela razvitka za ruralna područja su:

1. da razvoj optimalno valorizira prostor, a time i prirodno, gospodarsko, kulturno, naseljsko i svako drugo naslijede;
2. istovremeno, razvoj ne smije proizvoditi negativne ekološke i druge posljedice, kao što je to slučaj s konceptom intenzivnog industrijskog razvitka;
3. razvitak mora biti socijalno održiv, dakle takav da seosku socijalnu zajednicu učini i održi sposobnom da preuzme ulogu ravnopravnog razvojnog aktera (Štambuk, 1997.).

Stoga je neophodno prethodno izabrati optimalnu koncepciju razvitka sela i ukupnog seoskog prostora. Više je načela ovdje važno, ali spomenut ćemo ona za koja se može reći da imaju karakter općih.

Načelo: grad mora biti podrška ruralnom razvitku

Izostanak podrške društva, posebice njegova gradskog segmenta, znači zapravo naglašenu prepreku seoskim razvojnim akterima da ostvare svoje razvojne ideje, prepreku stvarnim pokušajima pomaka prema boljem životu. S malim socijalnim kapitalom, s kojim raspolaže ruralna periferija, nemoguće je svladati sve manjkove. Stoga je i te kako važno, ako ravnomyerni prostorni razvitak zemlje uopće držimo važnim, da manja gradska središta, koja su jedini, a svakako najbliži oslonac svojoj ruralnoj okolini, a koja su sama u društvenom i gospodarskom pogledu nedovoljno snažna i kojima također treba sustavna pomoć s viših razina, dobiju jasno definirano mjesto, ulogu, funkciju i prikladnu pomoć u jednoj takvoj razvojnoj strategiji. Periferijskim gradićima treba pomoći da oblikuju razvojnu viziju svoje seoske periferije. Oni moraju znati što traže u tom prostoru, što mogu

učiniti za taj prostor, te dokle seže njihova odgovornost za razvitak okolice. Grad, ma kako bio malen, mora definirati sebe i kroz ulogu ruralnog, a često i agrarnog središta za svoju okolicu. Selo se najlakše definira u usporedbi s gradom, ali to je i prilika da se na temelju takve analize odabere što se želi, a što ne želi od gradskih iskustava svakodnevice prenijeti u seosko iskustvo.

Međutim, u nas se ne zna precizno i jasno što je to ruralno područje (službeno nemamo sela), što je ruralni razvitak i tko je zadužen za taj razvitak. Iz toga proizlazi najmanje nekoliko nejasnoća i nesporazuma:

1. Pitanje je kako uskladiti odnose između ruralnog i agrarnog razvitka, jer agrarna politika postoji, takva kakva jest, ali nema politike cjelovitog ruralnog razvitka, unutar koje bi poljoprivreda bila samo jedan gospodarski segment, negdje važniji, negdje manje važan.
2. Kako u takvim uvjetima definirati ulogu malog grada u ruralnom razvitku, odnosno, stupanj ovisnosti seoskog razvitka o stabilnom, organiziranom, efikasnom lokalnom gradskom središtu?
3. Zašto se intervencije bilo koje vrste u ruralni prostor svestrano ne analiziraju prije nego što se počnu realizirati?

Načelo: integralni ili sveobuhvatni pristup temeljen na specifičnostima ruralnog kraja

U temeljima ovog načela ugrađen je princip ravnopravnosti sastavnica ruralnosti, a to su društvena zajednica, prirodni okoliš i gospodarska upotreba prostora, što (makar) na razini razvojnog projekta znači da se jedno ne smije razvijati na račun drugog.

Napredak periferije je doista napredak tek kad se uvažavaju sve njezine sastavnice i tako potiče društvenu i gospodarsku heterogenost, razvojnu različitost temeljenu prvenstveno na istraživanju, valorizaciji i upotrebi lokalnih izvora i obrazovanju domaćeg stanovništva. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, važno je pronaći sredstva za poboljšanje osnovne socijalne i tehničke infrastrukture. Jer bez minimalnog standarda socijalne i tehničke infrastrukture u ruralnim naseljima, i dalje neposredno zagovaramo njihovo zaostajanje za gradom. Stoga je iznimno važno ujednačavati socijalnu i tehničku infrastrukturu između sela i grada, pogotovo ako imamo u vidu i potrebu što ravnomjernijeg rasporeda stanovnika u prostoru.

Udio poljoprivrede u gospodarskoj strukturi ruralnih područja sve je manji. Iz toga proizlazi da je nužno, a i neizbježno je, mijenjati položaj seljaka, ali i mijenjati odnos seljaka prema općim razvojnim načelima.

Odnos između prirodnog okoliša, društvene zajednice i gospodarske upotrebe prostora razlikuje se ovisno o području. Sveobuhvatni pristup razvitku ruralnog područja, tzv. integralni ili cjeloviti pristup, znači usklađen napredak svih njegovih sastavnica.

Uređenju ruralnog prostora, pa tako i problemu revitalizacije i razvitka periferije, različite struke prilaze različito, svaka prema svojem interesu. Agronomi, ekonomisti, sociolozi, urbanisti itd. Međutim, danas se svi oni slažu da se u projektiranju razvitka moraju dogovarati i zajedno raditi.

Pristup je ruralnom području zbog njegove veličine, raznolikosti, bogatstva i ugroženosti nužno interdisciplinaran. Zato svaki isključivi, sektorski pristup vodi u neusklađen razvitak čije posljedice, kako odmiče vrijeme, postaju sve složenije i sve ih je teže i rješavati.

Načelo: održivi (ili obzirni) razvitak

To načelo čini razvojni koncept osjetljivim na čuvanje socijalnih i prirodnih razvojnih izvora. Oko ovog načela, barem na deklarativnoj razini, više nema dilema. Međutim, problemi se javljaju kad se 'na terenu' ovo načelo mora provoditi.

Načelo: agrarna politika dio je ruralne politike

Značaj poljoprivrede u ruralnom prostoru neupitan je. U mnogim ruralnim krajevima vidljiviji je u fizionomiji ruralnog prostora nego u gospodarskoj funkciji. I s tog je aspekta agrarna politika važan i nezaobilazan segment ukupne politike napretka ruralnog područja. Poljoprivreda je postala jaka sastavnica svih nacionalnih gospodarstava, *politički i društveno značajnija* nego što je njezina neposredna gospodarska snaga. U Hrvatskoj je udio poljoprivrednog stanovništva 2001. bio 5,5%, a aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom 8,5%. Udio poljoprivrednog u seoskom stanovništvu iznosio je 11% 2001. godine. Stoga je rješavanje problema poljoprivrede i sela usko vezano uz istovremeni razvitak drugih gospodarskih grana.

Poljoprivreda je strateška djelatnost posvuda, i to ne samo zato što proizvodi hranu, već i zato što čuva i održava živim i cijelim nacionalni teritorij. Zato je poljoprivredu teško, a i neprimjereno gurati u produktivistički model. Nadalje, poljoprivreda kao najveći potrošač ili korisnik prostora, najodgovornija je za stanje u kome se prostor nalazi. *To su neki od razloga zašto razvijene zemlje čuvaju seljake i selo.* Svaki novi reformski zahvat u agrarnu politiku na neki način proširuje odgovornost poljoprivrede za stanje u okolišu i upućuje je na suradnju s ostalim korisnicima u prostoru.

Činjenica da je agrarna politika dio ruralne politike, znači da i agrarna politika mora preuzeti svoj dio odgovornosti za ukupan ruralni razvitak. To se posve jasno vidi u naporima EU da reformira zajedničku agrarnu politiku.

Ti napori idu k tome da će se najveći dio pomoći koju su dosad dobivali poljoprivrednici odsad dodijeliti nezavisno od opsega proizvodnje. Da bi se izbjeglo napuštanje proizvodnje, države-članice moći će izabrati zadržavanje veze između pomoći i proizvodnje u dobro definiranim uvjetima i jasno određenim granicama. Ova nova »jedinствена plaćanja po gospodarstvu« bit će podređena poštivanju normi *zaštite okoliša, prehrambene sigurnosti i dobrobiti životinja.* (kurziv M. Š.) Raskid veze između subvencije i proizvodnje omogućit će poljoprivrednicima EU da budu kompetitivniji i da svoju aktivnost usmjere u funkciji tržišta, osiguravajući svestrano neophodnu stabilnost svog dohotka. (http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm, 18. 03. 2009.)

Pojačat će se politika ruralnog razvitka, odnosno potpomognut će se dodatnim financijskim sredstvima koja će biti namijenjena novim mjerama zaštite i promociji okoliša, kvalitete i dobrobiti životinja, kao i pomoć i poticaj poljoprivrednicima da primjenjuju zajedničke proizvodne norme počevši od 2005.

Također, smanjit će se neposredna plaćanja velikim gospodarstvima da bi se financirala nova politika ruralnog razvitka. (http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm, 18. 03. 2009.)

Načelo: omogućiti višestruki izvor zarade za domaćinstvo ili pojedinca

Uzimajući u obzir samo neka obilježja poljoprivrede, primjerice osjetljivost i rizičnost poljoprivredne proizvodnje, jasno je da *poželjnost višestrukosti prihoda* znači da je važno da onaj drugi bude iz nepoljoprivrede. Dakle, osim poljoprivrede, važno je da seoska obitelj svoju egzistenciju i prosperitet gradi i na još jednom izvoru prihoda. U ovom kontekstu osobito je važno naglasiti potrebu da se osnivaju radna mjesta za žensko stanovništvo, koje se inače teže zapošljava. Ovaj princip ne vrijedi samo za poljoprivredne obitelji, niti samo za seoske. »Među analitičarima obiteljskih odnosa i obiteljske politike postoji dosta široka suglasnost oko toga da je perspektiva obitelji u modelu dva hranitelja.« (Puljiz i sur., 2008., str. 296). Stoga, dio pomoći za razvitak poljoprivrede valja usmjeriti prema razvitku malih industrija i unapređenju (mikro)regionalne gospodarske strukture.

Zaključak

Pogrešan je dojam da u selu žive samo poljoprivrednici, da u selu nema drugih problema do onih poljoprivrednika. Selo s pravom očekuje takav tip razvitka koji će ga učiniti ravnopravnom životnom i radnom alternativom.

Tablica 4

Odnos broja seoskog i poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj, 1961.–1991.

Godina	Seosko stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	% poljoprivrednog u seoskom stanovništvu
1961.	2.878.000	1.825.000	63,4
1971.	2.605.000	1.348.000	51,8
1981.	2.263.000	668.000	29,5
1991.	2.187.000	410.000	18,7

Izvor: Popisi stanovništva

Jedan od problema s kojim se seoska sredina mora naučiti nositi jesu i nove podjele unutar hrvatske poljoprivrede. O njoj baš nemamo podataka. Više se, naime, ne može govoriti o suprotstavljenosti društvenoga i privatnog sektora, već o polariziranim interesima malih i velikih proizvođača unutar poljoprivrede, malih i za naše prilike velikih, pa možda i prevelikih posjeda. To je situacija koju koherentna agrarna politika mora pratiti i uvažavati na razini općih ciljeva i neposrednih mjera.

Međutim, selo već dugo nije i nikad više neće biti samo poljoprivredno ni sinonim za poljoprivredu. Hrvatsko se selo deagrariziralo na način i u mjeri koju su određivali agrarna i gospodarska politika socijalističkog sustava. Iz tog razdoblja izišlo je s mnogim nejakim obilježjima koja danas otežavaju brži razvitak (loša agrarna struktura, ostarjela populacija, nerazvijenost nepoljoprivrednih djelatnosti, mladi odlaze i traže posao i život u gradu jer nemaju mogućnost profesionalnog izbora...) i priziva bržu socijalnu rekonstrukciju.

Takve prilike u ruralnom području upućuju agrarnu i ruralnu politiku na zajedničko djelovanje.

Kao što je već spomenuto, model napretka ruralne periferije koji vodi ka samoodrživosti jest poticanje društvene i gospodarske heterogenosti, temeljene prvenstveno na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora i obrazovanju lokalnog stanovništva. Poljoprivreda sve manje sudjeluje u gospodarskoj strukturi ruralnih područja, iako ostaje korisnik najvećeg dijela prostora. Njezina se važnost u financijskom i radnom pogledu u seoskoj i domaćinskoj ekonomiji neprestano smanjuje.

Kroz različite projekte, ali i aspiracije za cjelovitim životom u selu, nužno je podići životni standard u tim malim društvenim zajednicama. Podrazumijeva se da seosko naselje i seoska kuća zadovoljavaju minimalnu socijalnu i tehničku infrastrukturu. Možda od toga više i nismo tako daleko, barem u nekim hrvatskim ruralnim područjima. Međutim, još smo daleko od nekih europskih zemalja koje ruralni prostor promišljaju na mnogo zahtjevnijoj razini. U knjizi *Repenser les campagnes (Novo promišljanje seoskog prostora)*, autori okupljeni oko Philippe Perrier-Corneta (2008.), »razlikuju 3 lika ruralnog prostora koji su međuzavisni, gotovo uvijek konkurentni. To su: ruralni razvojni resursi (u proizvodnom smislu), ruralni prostor kao životni okvir (rezidencijalni i rekreativni prostor) i, kao novost, treći lik – prirodu, ali ne prirodu koju su udomaćili seljaci, i ne prirodu koja je šarmantna i ugodna oku građaninu u seoskom prostoru, već 'objektivnu prirodu', shvaćenu kao cjelinu koja uključuje resurse, životne cikluse, funkcije, možda staru i novu 'prirodu' koju su znanstvenici i građani na nov način promislili.«

Važno je dobro razmisliti o modelu razvitka hrvatskoga ruralnog teritorija, što naravno ne obuhvaća samo problem sela i poljoprivrede. Na tom poslu, osim društvenih istraživača, nužna je suradnja i drugih stručnjaka. Na sociolozima je da istražuju sadašnju dinamiku u selu, da dobro razumiju procese koji se odvijaju u tom prostoru, da bi zatim na temelju takvih uvida mogli projicirati budućnost sela u sljedećih desetak godina.

Procesi koji vode napretku seoskih područja često su kontradiktorni (Barberis i Dell'Angelo, 1988.). Uvijek je to koegzistencija »dobrog« i »lošeg«. Niti je sve što zovemo razvojem dobro, niti je dobro sve što je tradicionalno. Umijeće je sve te procese usmjeravati prema optimalnim rješenjima.

Literatura

- Barberis, C. i Dell'Angelo, G.-G. (ur.) (1988.), *Italia rurale*. Roma-Bari: Editori Laterza.
- Cifrić, I. (1993.), Novi socijalni kontekst – novi odnos prema poljoprivredi i okolišu. *Sociologija sela*, god. 31, br. 1-2, str. 8.
- Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, str. 269.
- Courgeau, D. (1988.), *Méthodes de mesure de la mobilité spatiale. Migrations internes, mobilité temporaire, navettes*. Pariz: Editions de l'Institut national d'études démographiques.
- http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm (18. 3. 2009.)
- Kayser, B. i sur. (1994.), *Pour une ruralité choisie*. Paris: Datar/Éditions de l'Aube.
- Perrier-Cornet, Ph. (ur.) (2002.), *Repenser les campagnes*. Paris: L'Aube i DATAR.
- Puljiz, V., Bežovan, G., Matković, T., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (2008.), *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.) (2002.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju, 309 str.